

बालविकासाच्या संदर्भात मानवाधिकाराचे स्वरूप

प्रा. विठ्ठल सदाशिव चौधरी

सहा. प्राध्यापक (राज्यशास्त्र विभाग)

चिंतामणी महा. पंभुर्णा

बालमजूर किंवा बालकामगार ही संकल्पना एक आर्थिक क्रिया व तद्वतच समाजाला लागलेली एक कीड या दोन्ही अर्थाने वापरली जाते. बालकाच्या कामाचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे. हेही महत्वाचे ठरते. या कामातून त्यांचा जरी आर्थिक फायदा होत असला तरी हे काम जर त्यांना शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक धोक्यात ढकलत असेल, त्यांच्या विकासाला प्रतिबंध घालीत असेल तर हे समाज विकासाच्या दृष्टीने व समाज हिताला हानीकारक आहे. हे मान्य करून ही कीड नाहीसी करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न व्हायला पाहिजे. ही बालके उद्याच्या महान भारताची भविष्य आहेत. उद्याचा भारत यांच्यातूनच अविष्कृत होणार आहे. याची जाणीवसुध्दा असणे आज गरजेचे आहे.

बालविकास मार्गातील बालमजूर वा बालकामगारांचा प्रश्न हा निश्चितच एक प्रमुख अडथळा आहे. कुटुंबातील दारीद्रय, जाती व्यवस्था, कामगारांना मिळणारे किमान वेतन, बेकारीचे प्रमाण, मोठे कुटुंब, मालक लोकांचे हित संबध आणि त्यातही सर्वात महत्वपूर्ण बाब म्हणजे शासन व प्रशासनाचे या गंभीर समस्येकडे होणारे दुर्लक्ष ही बालकामगारांच्या निर्मितीची प्रमुख कारणे आहेत. या शिवाय पालकांची, व्यसनाधीनता, कुटुंबाचे विविध कारणामुळे होणारे विघटन, लहान वयातच अनाथ होण्याची वेळ यामुळे सुध्दा आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी लहान मुलांना शारीरिक श्रमाची कामे करावी लागतात. लहान मुलांना कामावर ठेवणे किंवा त्यांना कामे करावे लागणे ही विकसनशील देशासाठी सामान्य बाब बनली आहे. असे असे तरी जगातील इतर देशापेक्षा भारतातील बालकामगारांची संख्या अधिक आहे. या सोबतच शेती आणि शेतीला पुरक व्यावसायात काम करणाऱ्या बालकामगारांची संख्या आपल्या भारत देशात इतर कोणत्याही व्यवसायात काम करणाऱ्या बालकामगारापेक्षा अधिक आहे.

बालविकासाच्या मार्गातील दुसरी महत्वपूर्ण समस्या म्हणजे कुपोषण होय. ज्या विविध कारणांमुळे बालकांचा मृत्यू होत असतो त्यात कुपोषण हे एक महत्वाचे कारण आहे. भारतातील ग्रामीण समाजात आणि विशेषता आदिवासी विभागात कुपोषणाची समस्या मोठ्या प्रमाणावर आढळते. या सोबतच शहरी भागातील झोपड पट्ट्या व गलीच्छ वस्त्या या मधुन ही कुपोषणाची समस्या आढळते. यात दारिद्रय हे कुपोषणाचे सर्वात महत्वाचे

कारण आहे व या सोबतच गरोदर पणाच्या काळात मातेला पोषक आहार न मिळणे अर्थात मातेच्या आहाराकडे होणारे दुर्लक्ष, भारतीय लोकांची आरोग्य विषयक प्रश्नाबाबत उदासिनता, मोठे कुटुंब व त्यातील वडीलधारी मंडळीचे अज्ञान, अंधश्रध्दा, भोळ्या समजुती, निरक्षरता व निकृष्ट राहणीमान इ. बाबी कुपोषणाला कारणीभूत आहेत. या कुपोषणामुळे अनेक मुलांचा अकाली मृत्यू होत असतो. त्यामुळे कुपोषण हे बालविकासाच्या प्रक्रियेतील खिळ निर्माण करीत असते.

सन 2002 च्या घटना दुरुस्ती कायदयानुचये शिक्षण हा मुलभूत हक्क ठरविण्यात आला आहे. त्यानुसार 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलामुलींना सक्तीचे व मोफत शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली. असे असतांनाही देशातील 4 मुलांपैकी 1 मुल आजही शालेत जाऊ शकत नाही. याशिवाय शैक्षणिक गळतीचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणात आहे. शाळेत जाणाऱ्या मुलांपैकी बरीच मुले प्राथमिक शिक्षणही पूर्ण करू शकत नाहीत. मुलांना संस्कारक्षम बनविणे व त्यांच्यात कला गुणांचा विकास करण्याच्या या महत्वपूर्ण टप्प्यात अनेक बालके हे शिक्षणापासून वंचित राहत असतात. ही एक बालविकासातील मुख्य अडसर ठरू, पाहत आहे. सामान्यतः आर्थिक दृष्ट्या कनिष्ठ स्तरातील मुलेच शिक्षणापासून वंचित राहतात. आदिवासी जमाती, भटक्या व विमुक्त जमाती या समाज घटकातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहण्याचे प्रमाण हे सर्वात अधिक दिसून येते.

बालकांचा विकास व मानवाधिकार :-

सामाजिक जीवनात व्यक्तीला प्राप्त होणाऱ्या हक्कामुळेच तिला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे आणि त्यायोगे चांगल्या प्रकारच्या जीवनाचा लाभ घेणे शक्य होते. हक्क म्हणजे माणवाला निसर्गाकडून मिळालेली देणगी होय. ते निसर्गदत्त असल्याने मानवापासून हिरावून घेतले जावू शकत नाहीत. प्रत्येक व्यक्तीला मणूष्य प्राणी या नात्याने हक्कांचा स्वाभाविक रित्या लाभ होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच मानवाधिकार म्हणजे मानव या नात्याने प्रत्येक मानवाला असलेले नैसर्गिक अधिकार होय अशी मानवाधिकाराची व्याख्या केली जाते.

मानवाधिकारामध्ये समाजातील सर्व महिला पुरुष, बालके,

लहान – मोठे अशा सर्वां करिता समान अधिकारांच्या तत्वाचा समावेश होत असतो. त्यातच बालकांचा विकास व मानवी हक्क यांचा निकटचा संबंध आहे. बालकाला देशाचे भावी आध्दार स्तंभ म्हटल्या जाते. त्यामुळे देशात बालविकासाला महत्व दिले जाते. राष्ट्राने संपूर्ण भवितव्य हे त्या राष्ट्रातील बालकांशी निगडित आहे. बालकांना त्यांचे हक्क मिळाल्या शिवाय त्यांचा सर्वांगीण विकास होणार नाही. म्हणूनच देशाने बालविकासाच्या समस्येकडे लक्ष देऊन त्यांचे हक्क कसे सुरक्षीत राहीतील यांचा विचार करणे गरजेचे आहे.

व्यक्ती जन्माला आल्यानंतर त्यांचा विकास हा टप्प्या टप्प्यात होत असतो. या विकासातील सर्व महत्वपूर्ण टप्प्या हा त्यांच्या बाल्यावस्थेशी संबंधीत आहे. त्याची समाजात जडण घडण होण्याची एक दिर्घकालीन प्रक्रिया असते. या प्रक्रियेलाच समाजिक स्तरीकरण असे ही म्हणतात. या सामाजिक स्तरीकरणाला बालकांच्या विकासात अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. मुलांचा शारीरिक, बौध्दीक, मानसीक, नैतिक, आध्यात्मीक, भौतीक, सामाजिक इ. स्वरूपाचा विकास होण्यासाठी बालकांच्या त्यांना त्यांच्या हक्काची प्राप्ती व त्यांच्या हक्काचे संरक्षण होणे गरजेचे असते. बालकांच्या मानवी हक्काचे उल्लंघन झाल्यास बालकांच्या सर्वांगीण विकासात अडथळे निर्माण होत असतात. याचा एकुणच परिणाम हा राष्ट्राच्या विकासावर होत असतो. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला बालकांच्या हक्काची जपणूक करून त्यांची पायमल्ली होणार नाही याविषयी सतर्क असणे गरजेचे आहे.

बालकांचे हक्क व संयुक्त राष्ट्रसंघ :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाने 20 नोव्हेंबर 1959 मध्ये बालकांचे जन्मजात हक्क घोषित करणारा एक जाहीरनामा प्रस्तुत केला. जगातील सर्व बालकांचा सर्वांगीण विकास साधून त्यांना सुखी व समृद्ध जीवन उपलब्ध व्हावे असा या जाहीरनाम्याचा हेतू आहे. या जाहीरनाम्यात नमूद केल्याप्रमाणे सर्व मुले वंश, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म, राजकीय वा अप्य मतप्रवाह, राष्ट्रीय अथवा सामाजिक मुळ, संपत्ती, जन्म अथवा अन्य दर्जा यापैकी कोणत्याही आध्दारावर भेदभाव न करता या जाहीर नाम्यातील हक्क मिळण्यास पात्र आहेत. त्याच प्रमाणे बालकाला विशेष संरक्षण मिळून त्यांचा शारीरिक, मानसीक, नैतिक, आध्यात्मीक आणि सामाजिक विकास होण्यासाठी त्यास सर्व प्रकारच्या संधी व सुवीधा कायद्याने किंवा अन्य मार्गाने मिळणे हे क्रम प्राप्त आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघट नेच्या जाहीर केलेल्या जाहीरनाम्या बरोबरच

संयुक्त राष्ट्रसंघ बालनिधी (UNICEF) या आंतरराष्ट्रीय संघटनेची स्थापना बालविकासात महत्वाची भूमिका वटविली आहे. जगातील जे देश परकीय आक्रमणाचे बळी ठरले आहेत. अशा देशातील मुलांना साहाय्य करणे हा प्रमुख उद्देश ही संघटना स्थापना करण्यामागील होता. युनिसेफच्या अंतर्गत विविध देशात आरोग्य केंद्राची स्थापना, शिक्षण आणि व्यावसायीक प्रशिक्षण अशा विविध योजना राबविण्यात येतात.

सन 1979 हे वर्ष आंतर राष्ट्रीय बालक वर्ष म्हणून साजरे करण्याचा निर्णय संयुक्त राष्ट्रांच्या आम सभेने घेतला. मुलांच्या विकासात येणारी समस्या, अडथळे यावर लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे बालकांच्या विकासासाठी विविध कार्यक्रम व उपक्रम राबविणे हा आंतरराष्ट्रीय बालक वर्षे दिवस साजरा करण्यामागे उद्देश होता. तसेच संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने बालकांच्या हक्क संबंध करार करून या हक्कामध्ये शोषणा विरुध्दचा अधिकार, नागरी अधीकार, शैक्षणिक हक्क, आरोग्य विषयक हक्क अशा विविध हक्कांचा समावेश त्यात केला. मुलांच्या हक्का विषयक करारातील तरतूदीची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होते किंवा नाही यावर लक्ष ठेवण्यासाठी 1991 मध्ये बालकांच्या हक्का संबंधीची समीती स्थापन करण्यात आलेली आहे. बालकांच्या हक्क विषयक प्रयत्नात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अनेक प्रयत्नातील महत्वपूर्ण पाऊल म्हणजे आमसभेने 1990 मध्ये मुलांचे संरक्षण व विकास याकरिता जाहीर केलेले जगातील घोषणापत्र होय. मुलांच्या हक्काचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने या घोषणा पत्रात दहा कलमी कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला.

बालकांचे हक्क व भारत :-

देशातील बालकाला समृद्ध बालपण लाभावे व सर्व बालकांच्या सर्वांगीण विकास साधून त्यांना सुखी व समृद्ध जीवन उपलब्ध व्हावे याकरिता भारतानेही देशातर्गत विशेष प्रयत्न चालविले आहे. याचे ठोस उदाहरण म्हणजे बालकाविषयी राष्ट्राला वाटणाऱ्या काळजीचे प्रतिबींब बालकांच्या हक्कांचे व्यवस्थापन करणाऱ्या घटनात्मक आणि सनदशिर तरतूदीमध्ये तसेच सरकारच्या, समाजाच्या व कुटुंबाच्या बालकाविषयक जबाबदाऱ्यात दिसते. या संबधातील घटनेचे 24 वे कलमान्वये 14 वर्षा खालील कोणत्याही बालकाला कारखाण्यात किंवा खाणीत किंवा ६ गोकादायक उद्योगात नोकरीवर ठेवण्यात येऊ नये असा निर्बंध घालण्यात आला आहे.

बालकांच्या हक्कविषयक व बाल कल्याणाच्या संदर्भात राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या विविध तरतूदीचा पाठ पुरावा करण्यासाठी

ही अनेक कायदे पारीत करण्यात आले आहेत. यात अल्पवयीन बालकाच्या व्यक्तिगत आणि सांपत्तीक संरक्षणासाठी पालकांची नेमणूक, हिंदु दत्तक विधान आणि पालन पोषण कायदा-1956, स्त्रिया आणि बालकासाठी संस्था (प्रमाणपत्र) कायदा, राज्य बालविषयक कायदे, बालकास नोकरीवर ठेवण्यास प्रतिबंध करणारा 1948 चा कारखाना कायदा, 1952 चा खाण कायदा, दुकाने आणि व्यवस्थापन कायदा, अल्पवयीना करिता न्यास कायदा आणि तत्सम इतर कायदे यांचा समावेश होतो.

राज्य घटनेत करण्यात आलेल्या महत्वपूर्ण तरतूदी बरोबरच बालकल्याणाच्या संदर्भात केंद्र व राज्य सरकारने सुध्दा विविध कार्यक्रम व उपक्रम तसेच राष्ट्रीय धारेणाच्या माध्यमातून प्रयत्न चालविलेले आहेत. बालकांसाठी कार्यक्रम आखणाऱ्या समाज कल्याण विभागाने 1967 मध्ये नेमलेली समिती, शाळापूर्व वयाच्या बालकांसाठी शिक्षण मंत्रालयाने नेमलेला अभ्यास गट या विविध समित्यांच्या शिफारशी व देशातील स्वयंसेवी संस्था, बालकांच्या हक्कांचा जाहिरनामा (WHO) आणि (UNICEF) या सर्वांचा परिणाम म्हणून राष्ट्रीय धोरण आखले गेले. बालकांसाठी कार्यक्रम तयार करणाऱ्या समितीने केलेल्या शिफारशी व भारतीय बालकल्याण संस्थेने प्रसिध्द केलेला 8 कलमी जाहीरनामा यांच्या प्रयत्नाला गती मिळून 1974 मध्ये बालकाविषयी राष्ट्रीय धोरण सिध्द झाले.

विविध राष्ट्रीय धोरणाची अंमलबजावणी करीता ज्या माध्यमाची गरज असते अशा बहुक्षेत्रीय एकात्मिक बालक विकास सेवेची (ICD) सुरुवात 1975 मध्ये करण्यात आलेली आहे. बालविकासाच्या संदर्भात महत्वाची भूमिका बजावणाऱ्या शिक्षण या घटकाकडेही विशेष लक्ष देत 14 वर्षपर्यंतच्या मुलाना मोफत शिक्षण देणे बंधनकारक असलेल्या कलम 45 मध्ये दुरुस्ती करीत 26 व्या घटना दुरुस्तीद्वारे 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील बालकांना मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणे बंधनकारक केले आहे. नव्हे तो या वयोगटातील बालकांचा मुलभूत हक्क ठरला असून त्याप्रकारची व्यवस्था उपलब्ध करून देणे ही आता राज्यसरकारची जबाबदारी ठरली आहे. यासोबतच 2003 साली राष्ट्रीय सनद प्रसारीत करून "एकही बालक अशी अशिक्षित किंवा आजारी राहणार नाही." या बालाकां विषयीच्या राष्ट्रीय दायीत्वाचा पुररुच्चार करण्यात आला आहे. तसेच विविध संस्था व विभाग जसे महीला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य बालहक्क, संरक्षण आयोग, एकात्मिक बालविकास योजना, एकात्मिक बालसंरक्षण योजना यासारख्या योजना देशात विकसीत झालेल्या आहेत.

सारांश :-

मानवाधिकार हे मानवी जीवनात अंत्यत उपेक्षित, वंचित, दुर्बल महिला व बालके इ. घटकांना त्यांचे हक्क मिळाल्या शिवाय वा त्यांच्या हक्काचे संरक्षण झाल्या शिवाय संबधीत घटक व समाजाचा अर्थात राष्ट्राचा विकास संभव नसतो. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेतील पहिल्याच कलमात वंश, लिंग सर्वांसाठी मानवी हक्क व मुलभूत स्वांतष्ट्ये वृध्दीगत करणे व त्याकरिता आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मिळविणे हे प्रमुख उद्दीष्टे मानल्या गेले आहे. भारत देशानेही संयुक्त राष्ट्र संघाच्या या उद्दीष्टे विषयी बांधीलकी स्वीकारत या बांधीलकीची कटीबध्दता आपल्या राष्ट्रीय धोरणात दाखविली आहे. राष्ट्रीय धोरणाच्या पाठपुराव्यासाठी केंद्र सरकार, राज्य सरकारे केंद्रशासीत प्रदेशाची प्रशासने व स्वंसेवी संघटना यांचाही पुढाकार असतो.

एकुणच आजचा बालक हा उद्याचा सुजाण नागरीक आहे. बालकांचा लहानपणा पासूनच व्यवस्थीत विकास झाला. त्यांच्यावर चांगले संस्कार झाले तर उद्याची चांगली पीढी निर्माण होऊ शकेल परिणामी समाज व देशाच्या विकासात निश्चितच हातभार लागेल. म्हणूनच बालकांच्या मानवी हक्काचे होणारे उल्लंघन थांबविणे व त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्या मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संयुक्त राष्ट्र घटनेने घेतलेली ही दखल निश्चीतच उल्लेखनीय आहे व त्याच धरतीवर सदस्य राष्ट्रांनी आपल्या विविध योजना व उपक्रमातून तसेच कायदे करून राष्ट्रीय स्तरावर बालकांच्या हक्कविषयक कार्यात मोलाचे सहकार्य केले आहे.

संदर्भ :-

- 1) क्षीरसागर शोभा देवी, द्वारा प्रकाशीत, समग्र मानवी हक्क, के सागर पब्लीकेशन्स पुणे 2013.
- 2) साबळे, भारतीय शासन आणि राजकारण हिमालया पब्लिशींग हाऊस, 2004.
- 3) लोटे रा. ज. भारतातील स्थानीक स्वराज्य संस्था, पिंपळापूरे अॅड. कं. पब्लीशर्स नागपुर 2008.
- 4) बोरजेस जानसन (संपादक) संयुक्त राष्ट्र आणि इतर आंतरराष्ट्रीय संघटना, डायमंड पब्लीकेशन्स पुणे 2011.